

Velikani i institucije hrvatske kulturne i društvene povijesti od početaka do suvremenog doba

Ivan Golub

ivan.golub@zg.t-com.hr

Premda sam - kao pisac i urednik III. sveska - sudionik izdanja *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, ili upravo zato, smijem izjaviti da je petosveščano izdanje uistinu petoknjižje Hrvatske, hrvatski - ako se smiju činiti takve poredbe – Pentateuh.

Znakovito je, rekao bih providonosno, da su razne prilike i neprilike usporavale izlaženje ovoga veledjela, da bi ono ušlo u završnicu baš o 150. godini utemeljenja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Akademija i Školska knjiga kao izdavači, Ivan Supićić kao pokretač, urednici svezaka, urednici struka, pisci i suradnici podigli su ovim izdanjem spomenik Hrvatskoj – trajniji od mjedi »aere perrenius«.

Kultura je veličina malih naroda. Veliki mogu imati veliku industriju, velike posjede. Mali to ne mogu toliko. I budu li se na tom polju s velikima utrivali, izgubit će trku. Stvoritelj, kad je dijelio zemlje i narode – da se biblijski izrazim – kao da je u svojoj velikodušnosti i pravednosti malima podario veliku darovitost. Neki dan smo u razgovoru ovdje prisutni predsjednik ove Akademije akademik Zvonko Kusić i ja rekli: »Hrvatska je darovita nacija«.

Hrvatska ima razloga za povijesni ponos. Kultura je ugrađena u njezine temelje i u njezinu gradnju u svim, i najtežim vremenima. Otkako je dljijeta, kista, pera i tiska Hrvati, naraštaji Hrvatâ, pojedinci i ustanove, gradili su kulturnu Hrvatsku. Nabrojiti ću, dakako u izboru, samo neke – s kontekstom. Onako kako se ubire cvijet – s listom.

Hrvati su u pojedinim svojim biskupijama od iskona do Drugoga vatikanskog koncila obavljali službu Božju na staroslavenskom jeziku. U vrijeme održavanja toga koncila, kad je bila na vrhuncu rasprava o tome, da li uvesti narodni jezik u liturgiju, u bazilici sv. Petra u Rimu, u koncilskoj dvorani služili su hrvatski biskupi iz našega glagoljskoga misala sv. misu Duhu Svetomu na staroslavenskom, kao dokaz i primjer da je u latinskom obredu postojao i postoji živi jezik koji je samo antikviran. Bio je to »labuđi pjev« staroslavenskoga bogoslužja. Koncil je uveo živi narodni jezik u liturgiju. Govorim kao svjedok. Bio sam tada student u Rimu.

Zagrebački biskup bl. Augustin Kažotić osniva početkom 14. stoljeća u Zagrebu katedralnu školu gdje se poučavaju »slobodna umijeća« i teologija.

Prvo i najstarije sveučilište u Hrvatskoj je uspostavljeno u Zadru 8. prosinca 1495, dvije godine poslije zlokobne Krbavske bitke. Za Hrvatsku kao da nije vrijedila riječ starine »*Inter arma silent Musae*«. I u najtežim vremenima – dovoljno se je sjetiti višestoljetne turske najezde – nastajala su umjetnička djela pera, kista i dlijeta...

Kamen temeljac hrvatske pismenosti, da tako rekнем, Bašćanska ploča, isklesana oko 1100. godine, nalazi se, evo, pred nama. S pravom je »ovaj dragi kamen«, ova ploča, našla mjesto u najvišoj hrvatskoj znanstvenoj i umjetničkoj ustanovi, Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti.

Nakon pisanja niza rukopisnih liturgijskih knjiga, nedugo pošto je »plemić iz Mainza – nobilis Moguntinus« Gutenberg izumio tisak i tiskao 1455. Bibliju, objavljena je 22. veljače 1483. prva knjiga tiskana hrvatskom glagoljicom, *Misal po zakonu Rimskoga dvora*.

A danom 22. travnja 1501. »otac hrvatske književnosti« Marko Marulić datirao je svoje remek-djelo na hrvatskome, spjev *Judita – Istorija svete udovice Judit u versih harvacki složena*, tiskan 13. kolovoza 1521. u Mletcima: on ga čini hrvatskim Danteom. Marulićevo djelo *De institutione bene vivendi per exempla Sanctorum* (Mletci, 1506), koje je doživjelo šezdesetak izdanja, prevedeno je na niz europskih jezika: talijanski, francuski, portugalski, španjolski, češki, djelomice i na japanski. I dakako na hrvatski. Bilo je, današnjim govorom rečeno »bestseller« ili »uspješnica«. A sv. Franjo Ksaverski, misionar Indije, ponio je na svoje misijsko putovanje i djelovanje sa sobom Bibliju i Marulićevo djelo *De institutione...*

Ne samo duhovna nego i ekonomska djela imala su vidno mjesto u Europi. Knjiga Benedikta Kotruljevića *Della mercatura e del mercante perfetto* (Mletci, 1573) bila je vjerojatno vodeće djelo svjetske ekonomske literature svoga vremena (16. st.).

Za odgoj i obrazovanje svećenstva dalmatinskih biskupija od velikog značenja bio je Hrvatski zavod u Loretu (*Collegium Illyricum Lauretanum*; 1580.–1593, 1624.–1797). U 243 godine djelovanja u Zavodu je steklo odgoj i obrazovanje preko 800 kandidata.

Zalaganjem Kongregacije za širenje vjere (*De propaganda fide*) sličan je kolegij otvoren 1663. u talijanskom gradu Fermu koji je bio namijenjen školovanju svećeničkih pripravnika iz zemalja podvrgnutih turskoj vlasti. Među tu školovanim svećenicima razmjerno je velik broj Hrvata, osobito iz Dalmacije i Hercegovine. Kolegij je djelovao do 1746. godine.

Manji broj studenata iz hrvatskih biskupija boravio je i u nekim rimskim zavodima kao što su *Collegium Germanicum et Hungaricum*, osnovan 1579. godine, *Collegium Urbanum de Propaganda fide*, *Collegio degli neofiti...*

Još za trajanja Tridentskog koncila zagrebački je kanonik Pavao Zondin osnovao Hrvatski zavod u Bolonji (*Collegium Illyricum Bononiense*, 1553.–

1781). Njezini pitomci bili su hrvatski plemići i svećenički pripravnici. Među njima i Juraj Križanić.

Hrvatski zavod u Beču, *Collegium Croaticum Viennense*, osnovan 1627. kao dom za svećeničke pripravnike, djelovao je do 1782. U 155 godina djelovanja kroz Zavod je prošlo više od 1000 pitomaca/studenata. Na mjestu gdje se je nalazio Kolegij postavljena je 1993. spomen-ploča Kolegiju i Jurju Križaniću koji je u njemu na svojim putovanjima odsjedao, a 1683. pod Bečom u bitci protiv Turaka poginuo.

Od sredine 17. stoljeća glasovit je isusovački *Collegium Ragusinum*. Zloko-ban je bio 1667. razorni potres u Dubrovniku, no potom se Kolegij oporavio.

Crkva je 1500 godina bila bez sjemeništa ali nije bila bez svećenika. Tridentski sabor je u 16. stoljeću odlučio osnovati sjemeništa. Zagrebačko je sjemenište 12 godina po završetku Tridentskoga koncila osnovao 1576. biskup Drašković. U njemu su budući svećenici stjecali humanističku izobrazbu, osobito poznavanje latinskog jezika, a školovanje su završavali učenjem moralnog bogoslovlja. Zagrebački biskup Franjo Ergelski povjerio je isusovcima 1633. predavanje moralnog bogoslovlja. Oni su 1653. omogućili uz to budućim svećenicima i studij filozofije otvaranjem u svom Zagrebačkom kolegiju filozofskog učilišta s trogodišnjom nastavom. To je učilište dobilo 26. rujna 1669. od cara Leopolda I. sveučilišna prava i povlastice. Time je utemeljeno Sveučilište u Zagrebu. No povelju je utemeljenja trebao ratificirati Hrvatski sabor – nosilac/sjedište hrvatske državnosti. I to je učinio 3. studenoga 1671.

Pavlini u Lepoglavi imali su još od 1656. studij filozofije i teologije, ne s carskom nego s papinskom ovlašću podjeljivanja akademskih stupnjeva sve do 1783.

Izbjeglice iz Hrvatske pred Turcima oblikovali su neku vrstu hrvatske rimske kolonije koja je poprimila oblik ustanove. Od 1554. postoji Bratovština sv. Jeronima s gostinjcem i s bolnicom. Član Bratovštine bio je Faust Vrančić, Franjo Petrić, Juraj Križanić... S Bratovštinom su bili povezani Rafael Levaković Croata, priređivač glagoljskih liturgijskih knjiga: misala i brevijara; Ruđer Bošković kojega će pomagati svetojeronimske ustanove nakon ukinuća Družbe Isusove čijim je bio članom; biskup Juraj Strossmayer utemeljitelj naše Akademije i Franjo Rački, prvi njezin predsjednik... Dok je Hrvatska bila rascjepkana u domovini, dijelom pod Habsburzima, dijelom pod Mlečanima, dijelom pod Turcima, u ustanovama sv. Jeronima u Rimu bila je objedinjena. Prof. Jaroslav Šidak mi je rekao da se hrvatska povijest ne može pisati bez povijesti hrvatskih svetojeronimskih ustanova u Rimu. Papa Lav XIII. će u apostolskom pismu *Slavorum gentem* od 1. kolovoza 1901. preobraziti svetojeronimske ustanove u kolegij/zavod za hrvatske pitomce. Zaslugom kardinala Franje Šepera i rektora Zavoda msgr. Đure Kokše, a na traženje hrvatskih biskupa, papa Pavao VI. zamijenio je 22. srpnja 1971. staro Ilirsko ime novim: Hrvatski papinski zavod sv. Jeronima – *Pontificium Collegium Croaticum Sancti Hieronymi*.

U red velikana i zaslužnika za hrvatske ustanove kulture i društva idu ne samo Hrvati rođeni u Hrvatskoj nego i potomci Hrvata rođeni izvan Hrvatske. Papa Siksto V. (1585.–1590) bio je hrvatskog porijekla. Našao sam i objavio ključnu ispravu o hrvatskom porijeklu Siksta V. Roditelj Siksta V. došao je s hrvatske obale Jadrana na talijansku obalu i tu sa suprugom Talijankom imao sina Felicea, kasnijeg papu Siksta V. Sikstov predšasnik, papa Grgur XIII. (1572. – 1575) bio je koncilski otac Tridentskog koncila, gorljiv provoditelj katoličke obnove. Valjalo je da mu nasljednik bude na tom tragu. Grgur XIII, vrlo zaslužan za procvat svete znanosti – osnovao je kolegije, tako Grčki kolegij (gdje će biti smješteni našijenci Juraj Križanić, Ivan Paštrić...), Papinsko sveučilište koje nosi i danas njegovo ime »Gregoriana«, (čijim sam, uz tolike našijence, kasnije biskupe i profesore u Hrvatskoj, smio biti učenikom i na njemu učiteljem – na pridruženom naime Papinskom orijentalnom institutu).

Siksto V nije bio samo graditelj reformacijom narušene Crkve nego je bio i graditelj Grada Rima. Siksto V. prvi je moderni urbanist Vječnoga grada. Povezao je sedam hodočasničkih rimskih crkava ravnim cestama. Sagradio je iz temelja ili dovršio gradnju znamenitih zdanja: palače Montalto, Lateranske palače i Apostolske palače u Vatikanu.

Jedina crkva koju je Siksto V. sagradio iz temelja jest hrvatska crkva sv. Jeronima u Rimu. Ona će postati neka vrsta hrvatskoga panteona. U njoj je pokopan Ivan Lučić, otac hrvatske kritičke historiografije, Stjepan Gradić, prvi i jedini Hrvat prefekt Vatikanske knjižnice, književnik Juraj Baraković, a Ivanu Paštriću, polihistoru i teologu uklesan je spomen. Uz crkvu sv. Jeronima Siksto V ustanovio je jedini nacionalni Kaptol u Rimu. Kanonici toga Kaptola bili su brojni hrvatski uglednici kao: Aleksandar Komulović, Jeronim Paštrić, Benedikt Stojković (Stay), Franjo Rački, Ivan Črnčić, Dragutin Antun Parčić... Uvjet da bi tko bio kanonik toga Kaptola bio je da potječe iz Ilirske zemlje i da umije ilirski jezik. Vrhovno rimsko sudište *Sancta Rota Romana* će u jednom sporu 1656. presuditi da se pod Ilirskom zemljom razumije Hrvatska, Dalmacija, Slavonija i Bosna, a pod ilirskim jezikom onaj jezik koji se u tim zemljama govori, dakle hrvatski.

Hrvatska je zemlja na razmeđu Istoka i Zapada, presjecište konfesionalnih putova katoličanstva, pravoslavlja i protestantizma, uz prisutnost islama. Sedamnaesto stoljeće je u tom pogledu osobito. Ne valja zaboraviti da je to doba vjerskih ratova. A posebnost je hrvatske teološke misli toga vremena – teologija pomirenja. Raskol koji se u 11. stoljeću zbio između kršćanskoga Istoka i kršćanskoga Zapada i raskol koji se u 16. stoljeću odigrao protestantskom reformacijom na samom kršćanskom Zapadu odrazio se, dakako, i na Hrvatsku. U njoj su se javljali - i ne prestaju se javljati teolozi (spomenimo samo u 20. stoljeću teologe Tomislava Šagi Bunića i Josipa Turčinovića) koji su kao mislitelji tražili načine kako premostiti nastali jaz. Bili su vođeni crkvenim razlozima, ali ne samo njima. Prevladavanje raskola neki su gledali ne samo kao eklezijalno nego i kao nacionalno dobro. Na

hrvatskom tlu nikla su dva takva teologa, Marko Antun De Dominis, rođen 1560. u Rabu, i Juraj Križanić, rođen 1617. u Obrhu: Križanić teolog pomirenja s kršćanskim Istokom, De Dominis teolog pomirenja s kršćanskim Zapadom. Za De Dominisa je ključ crkvenoga jedinstva biskupski kolegijalitet, što će ga tek Drugi vatikanski sabor istaći kao osobitu stečevinu.

Križanić kao uvjereni katolik zauzima se za sjedinjenje pravoslavne Moskve s katoličkim Rimom, ali ne u rimskom obredu i disciplini. Ključ jedinstva je crkvenost priznata moskovskoj i kijevskoj pravoslavnoj zajednici. Križanić je prorok mesijanstva kulture. I na narodnom, političkom polju vjeruje u moć prosvjećivanja. Uvjeren je u spasenjsku djelotvornost znanja i umijeća, znanosti i umjetnosti. Spomenimo usput da je Križanić kod nas prvi primijenio latinsku versifikaciju u narodnom jeziku, heksametar na hrvatski stih

Juraj Križanić nije bio panslavist u politici niti je bio panslavist u gramatici. U politici nije smatrao da Slaveni trebaju tvoriti jednu sveslavensku državu ili se barem na neki način naći pod moskovskim suverenom. Ruski car iz etničkih i etičkih razloga treba Slavenima koji su pod vlašću Turaka, Nijemac... pomoći da se oslobode tuđinskih vladara i da zadobiju svoje narodne vladare. Na razini jezika Križanić nije panslavist. On ne stvara normativni sveslavenski jezik. On piše jednim svojim kao zajedničkim slavenskim govorom, puštajući da svaki piše i govori kako misli da je ljepše. Križanić ne piše sveslavensku gramatiku nego svojevrsnu korektivnu/ispravljачku Gramatiku koja će pomoći da se pojedini slavenski jezici uz ostalo oslobode tuđica (kao i na političkom području tuđinaca) i zadobiju svoje čisto izvorno obličje (kao i na narodnom polju svoje narodne vladare). Križanić nije bio panslavist ni u politici, u djelu *Razgowôri ob wladátelystvu*, ni u gramatici, u djelu *Gramatično izkazânje ob rúskom jeziku*. Kao što je na političkoj razini Križanić nastojao oko toga da se Slaveni oslobode tuđinaca, tako je na jezičnoj razini išao za tim da se oslobode tuđica.

Za svaki je narod krupan događaj prijevod Svetoga Pisma. Misao o prijevodu Svetoga Pisma na živi hrvatski jezik nikla je u Dubrovniku, hrvatskoj Ateni. Onaj koji misao utjelovljuje u djelo jest Bartol Kašić (Pag, 1575. – Rim, 1650). Koncem 1631. Novi zavjet u Kašićevom prijevodu poslan je u Rim Kongregaciji za širenje vjere. Ona je pak koncem 1632, pošto je stvar prošla povjerenstvo Kongregacije za širenje vjere (*De propaganda fide*), a nakon iskrsljih teškoća, čitavu stvar podastrla Kongregaciji Svetog Oficija da vidi treba li prijevod tiskati.

Pružila mi se prilika za istraživanje o Kašićevoj Bibliji u arhivu Kongregacije za nauk vjere nekoć Svetog Oficija. Kao član Međunarodne teološke komisije – tridesetorice od pape imenovanih teologa iz cijeloga svijeta – zamolio sam njezinog predsjednika kardinala Josepha Ratzingera, sadašnjeg papu Benedikta XVI, za dostup u znanstvenoj javnosti nedostupan arhiv Svetog Oficija zbog istraživanja o Bibliji Bartola Kašića i on se suglasio. U istraživanju

u arhivu sv. Oficija, novost, iznenađujuća novost, bilo je otkriće pisma zagrebačkog biskupa Svetom Oficiju iz 1633. u vezi s objavljivanjem Kašićeve Biblije.

Ono što zagrebački biskup Franjo Ergelski traži nije izravna zabrana tiskanja Kašićeve Biblije nego zaustavljanje do daljnjega postupka oko tiskanja. Zagrebački je biskup nazreo bit stvari. Prepoznao je da se radi o postavljanju pojedinačnog govora za sveopći govor, o stvaranju, dakle, standarda ili grubljim riječima nametanju jednoga govora, narječja drugima, koji imaju svoje narječje. Kašić hoće uzeti jedan govor, onaj za koji prosuđuje da je najopćenitiji i najrazumljiviji, da taj govor bude opći za najšire područje. Kašić ide za standarizacijom jezika. Odlukom Svetog Oficija od 13. lipnja 1634. posvojenom od pape Urbana VIII. Kašićev se novi prijevod Biblije proglašuje suvišnim, nepotrebnim: »*De reliquo nihil opus hac nova versione*«.

Iz Zagreba je 1633. bila pokrenuta inicijativa da se zaustavi tiskanje Kašićeva prijevoda Biblije. Također u Zagrebu su 1978. Reinhold Olesch i pisac ovih redaka pokrenuli inicijativu da se objavi Biblija Bartola Kašića u od Olescha utemeljenom nizu *Biblia Slavica*. Popratno slovo Kašićevoj Bibliji koja je sa sveskom Komentara u Paderbornu izašla u jubilarnoj 1999-2000. godini pod naslovom *Biblia Sacra, Versio Illyrica Selecta, seu Declaratio Vulgatae Editionis Latinae, Bartholomaei Cassij Curictensis e Societate Iesu Professi, ac Sacerdotis Theologi* napisao je kardinal Franjo Kuharić.

U doba reformacije protestanti Stjepan Konzul Istranin i Antun Dalmatin preveli su dio Novoga Zavjeta na hrvatski i objavili ga u Tübingenu na latinici 1562. i 1563, a potom i na ćirilici. Stari zavjet preveli su J. Jurčić i J. Cvečić, no tiskali su samo manji dio – proroke 1564.

Hrvati su bili članovi evropskih akademija i/ili osnivali njihove ogranke odnosno po njihovu uzoru ustanovljivali akademije u Hrvatskoj. Izdvajamo Akademiju Arkadiju. Oko švedske kraljice Kristine u Rimu okupio se krug umjetnika i znanstvenika, kojemu je pripadao i Dubrovčanin Stjepan Gradić. Nakon kraljičine smrti (1689) uspostavlja se (1690) ustanova zvana *Accademia Arcadia*. Akademija je na književnoj razini imala za cilj njegovanje književnoga ukusa. Nasuprot pretjeranostima barokne kićenosti teži jednostavnosti. Akademija se prozvala prema grčkoj pastirskoj pokrajini Arkadiji, a akademici se zovu pastirima i dobivaju ulaskom u Akademiju pastirska imena. Premda je nastala u Rimu, postala je prisutnom u Europi, posebno kod susjednih naroda.

Prisutnost Arkadije u Hrvatskoj je višestruka. Ponajprije po njezinu se uzoru na hrvatskom tlu oblikuju Akademije, zatim pojedini članovi rimske Arkadije postaju članovima akademija u Hrvatskoj, neki pak književnici i znanstvenici iz Hrvatske postaju članovima Arkadije u Rimu, i napokon neki hrvatski književnici nasljeđuju duh Arkadije u svojem stvaralaštvu, makar i ne bili članovima Arkadije. Po uzoru na Arkadiju osnovana je u Dubrovniku između 1690. i 1695. Akademija ispraznih – *Accademia degli oziosi*, u Zadru 1694. *Accademia degli incaloriti* i nakon njezina utrnuća *Accademia de Rav-*

vivati 1752. godine, a u Splitu Akademija Slovinska – *Accademia Illyrica*, početkom 18. stoljeća.

U tri stoljeća Arkadije bilo je tridesetak akademika Arkadije iz Hrvatske. Mnogi od njih su zaslužni za hrvatsku i europsku kulturu. Svaki od njih imao je svoje arkadijsko/pastirsko ime. Ni do danas se nije prekinuo niz akademika Arkadije iz Hrvatske među koje se ubraja i pisac ovih redaka. To je pokazatelj povezanosti hrvatske kulture ne samo s talijanskom nego i s europskom kulturom, dokaz udomljenosti hrvatske znanosti i umjetnosti, nadasve umjetnosti riječi, u Europi, ali i prisutnosti Europe u Hrvatskoj.

Prvi akademik Arkadije iz Hrvatske, bio je Hrvat Ivan Paštrić (1636.– 1708) - Ioannes Pastritius Inter Arcades Ergino Parorio iz Poljica i Splita, profesor polemičkog bogoslovlja ili dogmatike na Urbanovu Zavodu za širenje vjere u Rimu, urednik izdanja glagoljskih liturgijskih knjiga u Rimu, »hebrejski pisac« u Vatikanskoj apostolskoj biblioteci, suosnivač jednog od prvih znanstvenih časopisa Europe *Giornale de' Letterati*, prijatelj i suradnik znamenitih ljudi diljem Europe, tako i Leibniza.

Ruđer Bošković Inter Arcades Numenio Anigreo (Dubrovnik, 1711. – Milano, 1787), univerzalni genij; na Rimskom kolegiju je u isto vrijeme student i profesor, student teologije i profesor matematike. Svojim djelom *Philosophiae naturalis theoria* (Beč, 1758), gdje izlaže da je materija sazdana od čestica, točaka, neprotežnih i nedjeljivih, podložnih sili privlačenja i odbijanja, preteča je atomske fizike. Boškovićeva didaskalička poema od 5500 stihova *De Solis ac Lunae defectibus*, (London, 1760) o Newtonovoj astronomiji i optici prozvana je Newtonom u Virgilijevim ustima. Šesto izdanje izvornika s prijevodom Branimira Glavičića izdala je Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu 2007. Bošković je bio članom Arkadije zacijelo i kao pjesnik i kao znanstvenik.

Rajmund Kunić Inter Arcades Perelao Megaride (Dubrovnik, 1719. – Rim, 1794), profesor govornništva i grčkoga jezika na Rimskom kolegiju, pjesnik je koji se iskazao autorskim pjesmama, osobito epigramima i elegijama, kao i prijevodima pjesama najvećma s grčkoga. Tu prvo i nedostignuto, možda i nedostiživo a pogotovo neprestičivo mjesto zauzima stihovni prijevod Homerove *Ilijade* s grčkoga na latinski *Homeri Ilias latinis versibus expressa* (Rim, 1776).

Benedikt Stay (Stojković) Inter Arcades Areta Epidaurense (Dubrovnik, 1717. – Rim, 1801), profesor rimskog sveučilišta La Sapienza, djelatnik Rimskog dvora, i nadasve pjesnik latinist. najveći je hrvatski didaskalički pjesnik. Newtonovu i Boškovićevu prirodnu filozofiju na poticaj Ruđera Boškovića i u suradnji s njim tumači didaskaličkim spjevom *Philosophiae recentioris versibus traditae libri X*, i to Newtonovu filozofiju u prvom i u drugom svesku, a u trećemu, nakon tumačenja Newtonove filozofije, u završnom dijelu u preko 1500 stihova (heksametara) opisuje postanak Boškovićeve prirodne filozofije.

Zagrebačka biskupija postaje 11. prosinca 1852. nadbiskupijom i metropolijom Hrvatsko-slavonske pokrajine. Prvi nadbiskup metropolita je Juraj Haulik. On 1846. osniva zajedno sa sestrama milosrdnicama, koje je doveo u Zagreb, bolnicu »Sestara milosrdnica«, jednu od najstarijih i vrlo uglednih zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj.

U doba hrvatskog narodnog preporoda (1790.–1848) niču razna svjetovna i crkvena kulturno-prosvjetna društva i nastaju ustanove: muzeji, galerije, knjižnice, Zemaljski arhiv... Hrvatski narodni preporod tvorili su pojedinci svih staleža i ustanove svjetovne i crkvene. Jezik je zauzimao vidno, pače središnje mjesto. Krug oko zagrebačkoga biskupa Maksimilijana Vrhovca nastojao je oko standarizacije hrvatskoga jezika sazdanoga od štokavštine i kajkavštine (čakavština tada nije više bila u književnoj uporabi) za sav hrvatski prostor. Ljudevit Gaj, glavni predstavnik narodnog preporoda je 1830. predložio jedinstven hrvatski pravopis a poslije proglasio štokavski kao standardni hrvatski jezik. Godine 1847. hrvatski je sabor proglasio narodni jezik službenim jezikom. Bio je to vrhunac hrvatskoga narodnoga preporoda.

Preporoditelji su utemeljili 1842. Maticu hrvatsku s imenom Matica ilirska sa svrhom njegovanja hrvatskog jezika i književnosti. Suutemeljitelj je bio Juraj Haulik. Od 1842. izlazi Matičin književni časopis *Kolo*, uz prekide do danas. On je najstariji hrvatski književni časopis. Matica hrvatska je postala ponajveći nakladnik knjiga i časopisa u Hrvatskoj. Podizala je i podiže u teškim vremenima za Hrvatsku svoj glas. U njezinom okrilju nastala je *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika* od 9. ožujka 1967. Nju su supotpisali vodeći kulturni djelatnici i književnici kao i glavne kulturne ustanove. Ona predstavlja prekretnicu – unatoč potiskivanju i kažnjavanju potpisnikâ – u novijoj povijesti hrvatskog jezika, početak kraja 'srpskohrvatskoga' jezika i osvajanje samostojnosti hrvatskoga jezika.

Hrvatsko narodno kazalište, najstarija i središnja kazališna ustanova, nikla je na tlu hrvatskoga narodnoga preporoda. Utemeljeno je 1860. godine, a nova zgrada otvorena je 14. listopada 1895. za intendanta Stjepana Miletića. Književnik Marijan Matković, intendant od 1950. vraća u Zagreb Branka Gavellu i Tita Strozija i unapređuje novi naraštaj djelatnika.

Jugoslavensku/Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti je 1861. utemeljio đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer. Prvi predsjednik Akademije bio je Franjo Rački, svećenik Zagrebačke nadbiskupije. Današnji predsjednik je akademik Zvonko Kusić, profesor Medicinskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Ove 2011. godine Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti obilježava 150. godinu od svojega utemeljenja. Akademija je temeljila svoju djelatnost na preporodnim postavkama. Njegovala je jezik, književnost, povijest. Razvila je razgranatu izdavačku djelatnost: *Rad*, *Starine*, *Gradu za povijest književnosti hrvatske*, *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (1880.–1976), koji izlazi u trajanju gotovo jednog stoljeća... Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti,

prema Zakonu o njoj, potiče i organizira znanstveni rad, razvija umjetničku i kulturnu djelatnost, brine se o hrvatskoj kulturnoj baštini i njezinoj afirmaciji u svijetu, objavljuje rezultate znanstvenog istraživanja i umjetničkog stvaralaštva, daje prijedloge za unapređenje znanosti i umjetnosti na područjima od osobitoga značenja za Republiku Hrvatsku. Akademija podiže svoj glas kad se radi o dobrobiti Domovine. Osobito o hrvatskom jeziku. Sazdana je od devet Razreda znanosti i umjetnosti. U palači Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu nalazi se Strossmayerova galerija.

Godine 1874. osnovano je zalaganjem biskupa J. J. Strossmayera, »prilozima cijeloga hrvatskoga naroda« moderno Sveučilište u Zagrebu s tri fakulteta: teološkim, pravnim i filozofskim. Prvi rektor bio je svećenik Matija Mesić, profesor hrvatske povijesti na Pravnom fakultetu. Prvi rektor s Katoličkog bogoslovnog fakulteta bio je Antun Kržan, teolog, antropolog, pisac djela o postanku čovjeka još za Darwinova života. God. 1952. je aktom vlade Narodne Republike Hrvatske »*de facto*«, ne i »*de iure*«, iz Sveučilišta isključen Teološki fakultet. Isključen je fakultet koji je bio prvi kod osnutka modernog hrvatskog Sveučilišta. Isključen iz Sveučilišta, nastavio je djelovati kao crkvena visokoškolska ustanova. Odluku vlade od 1952. o isključenju Katoličkoga bogoslovnog fakulteta iz Sveučilišta je 1991. Izvršno vijeće Hrvatskoga Sabora proglasilo ništavnom i time samim sve akte (imenovanja profesora, diplome, doktorate, počasne doktorate...) koji su od 1952. vrijedili samo »*pro foro ecclesiastico*« proglasilo valjanima također »*pro foro civile*«.

»Kraljevska sveučilišna knjižnica« utemeljena na isusovačkoj knjižnici iz 1607. godine postojala je pod tim imenom od 1874. do 1918. Vlastita zgrada knjižnice otvorena je 1913. godine. Knjižnica je 1960. dobila naziv »Nacionalna i Sveučilišna biblioteka« a 1997. naziv »Nacionalna i Sveučilišna knjižnica«. Posjeduje preko dva milijuna svezaka i obimnu rukopisnu građu.

U Nacionalnoj i Sveučilišnoj knjižnici je od 1915. pohranjena knjižnica Metropolitana. »Bibliotheca Metropolitana« je knjižnica Zagrebačke nadbiskupije i Prvostolnoga kaptola zagrebačkoga. Počeci joj sežu do doba osnutka Zagrebačke biskupije 1094. U njoj su iluminirani drevni kodeksi, rukopisi, brojne inkunabule, rijetke knjige.

Zaslugom Ise Kršnjavoga osnovan je u Zagrebu Muzej za umjetnosti i obrt 1880. Upriličuje izložbe domaće i inozemne umjetnosti.

U Zagrebu je 22. travnja 1900. osnovano Društvo hrvatskih književnika. Izdaje književni časopis *Republika*. Niz »Knjižnica Društva hrvatskih književnika« počeo je 1908. *Pjesmama* Silvija Strahimira Kranjčevića. Njezin nastavljatelj je niz »Mala knjižnica Društva hrvatskih književnika«. Ona objavljuje sve književne vrste. Časopis *Most – The Bridge* prenosi u izboru na stranim jezicima književno stvaralaštvo hrvatskih književnika, donosi rasprave o sadašnjem trenutku hrvatske književnosti i prenosi vijesti iz književnog života. Društvo hrvatskih književnika upriličuje već nekoliko desetljeća među-

narodne Zagrebačke književne razgovore. Priređuje gotovo tjedno književne tribine i predstavljanja književnih djela. Dodjeljuje književne nagrade »Tin Ujević«, »Miroslav Krleža« i sudjeluje u dodjeli nagrada »Croatia rediviva ča, kaj, što, quid« u Selcima na Braču, »Visoka žuta žita« u Drenovcima, »Dobro jutro more« u Podstrani... Društvo hrvatskih književnika uključuje se svojim glasom u domovinska zbivanja.

Oko 1930. književnik Mate Ujević iznio je zamisao o pokretanju Hrvatske enciklopedije. Ona je ostvarena izlaskom prvih pet svezaka. Peti svezak je izišao koncem II. svjetskog rata u Zagrebu. Godine 1950. osnovan je Leksikografski zavod Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Izašlo je pet svezaka do rata 1991. Hrvatski sabor 29. svibnja 2003. donosi zakon o »Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža« nazivajući ga »javnom ustanovom od osobitog interesa za Republiku Hrvatsku«. Cjelovita *Hrvatska enciklopedija* u 11 svezaka izašla je do 2009. Izašle su i izlaze također specijalizirane enciklopedije, pa tako i *Hrvatska književna enciklopedija* (do 2009. prva dva od četiri predviđena sveska). Objavljuju se i predmetni leksikoni. Osobito je značajan *Hrvatski biografski leksikon* od kojega je izašlo sedam svezaka, do slova »Ko...«.

Znakovito je da je 1968. u doba lijevih, vjeri nesklonih opredjeljenja, kada je vladala vlast koja je sustavno potiskivala vjeru, ipak povremeno popuštajući uzde, u Zagrebu objavljena Biblija. I to na pobudu državnog izdavača Stvarnost. Taj je zagrebački nakladnik krajem 1966. i početkom 1967. pozvao bibličare Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu da pripreme prijevod Biblije, onog Fakulteta koji je prije 15 godina bio isključen iz Zagrebačkog sveučilišta.

Na Bogoavljenje 6. siječnja 1967. ključna osoba u čitavoj stvari, o čijem je pristanku ovisio ulazak katoličkih teologa, bibličara u pothvat, zagrebački nadbiskup kardinal Franjo Šeper, koji će postati treći čovjek u Vatikanu kao prefekt Sv. Oficija, Hrvat obnašatelj najviše crkvene službe u hrvatskoj povijesti, prihvatio je »dobačenu rukavicu« u razgovoru s bibličarom Bonaventurom Dudom i Ivonom Ćukom i dao suglasnost da se u suradnji katoličkih bibličara i spomenutog nakladnika pripremi prijevod hrvatske Biblije. Istoga mjeseca u sjedištu izdavačke kuće Stvarnost B. Duda je predložio da se u rad oko hrvatskog prijevoda Biblije uključe i književnici, i to isključivo po ključu stručnosti. Oblikovalo se uredništvo. Glavni urednici bili su Jure Kaštelan, književnik, i Bonaventura Duda, bibličar. Urednici su pak bili Josip Tabak, književnik, i Jerko Fućak, bibličar. Kao polazišna točka usvojeni su neki rukopisni i neki tiskani prijevodi. Taj rad oko Biblije bio je uzor suradnje između teologa i književnika.

Rad na prevodenja Biblije počeo je u svibnju 1967. Nakon nešto više od godine dana – u nevjerojatno kratkom roku – prijegornoga ali i zanosnoga rada Biblija je izašla u rujnu 1968. u Zagrebu. Za nju se ustalio naziv »Zagrebačka Biblija«. Objavljena je u 60.000 primjeraka da bi, razgrabljena, bila

uskoro tiskana u još 40.000 primjeraka Otkupila ju je 1974. od nakladnika »Stvarnosti« izdavačka kuća »Kršćanska sadašnjost«. U 40 godina od njezinog prvotiska izdana je u 400.000 primjeraka.

Među velikane jednog naroda spadaju i njegovi sveci. Ovo izlaganje nosi naslov »Velikani i ustanove hrvatske kulturne i društvene povijesti«. Vjera ide skupa s kulturom i društvom. Hrvatski sveci i blaženici spadaju pod taj naslov. Njih Sveci su: Nikola Tavelić (Šibenik, oko 1340. – Jeruzalem, 1391), Marko Križevčanin (Križevci, 1589. – Košice, 1619), Leopold Mandić (Herceg Novi, 1866. – Padova, 1942), a blaženici: Augustin Kažotić (Trogir, oko 1260. – Lucera, 1323), Alojzije Stepinac (Brezarić, 1898. – Krašić, 1960), Ivan Merz (Banja Luka, 1896. – Zagreb, 1928), Marija Petković (Blato na Korčuli, 1892. – Rim, 1966).

Predmet mojeg izlaganja nalik je velikoj cvjetnoj livadi. Probrao sam nešto cvjetova. Nastojao da bude zastupljena svaka vrsta. Ubrao sam, da se slikovito izrazim, s listom. Hoću reći, - koliko mi je dopuštao skučen prostor za prostran predmet – s povijesnim kontekstom, spletom zbivanja. Tako da bude vidljivo ne samo »što«, nego i »zašto«. Pisao sam kao znanstvenik ali i kao književnik.

Petoknjižje *Hrvatska i Europa, kultura znanost i umjetnost* znamenit je događaj hrvatske kulturne povijesti 20. – 21. stoljeća i spomenik »trajnjiji od mjedi – *aere perrenius*«. I ne manje, unatoč svoje omašnosti, priručnik budućih naraštaja.